

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.1>**В. В. Готинян-Журавльова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0830-3893>*доктор філософських наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри культурології
факультету історії та філософії**Одеського національного університету імені І.І. Мечникова***І. В. Сумченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-6423-908X>*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології
факультету історії та філософії**Одеського національного університету імені І.І. Мечникова***КУЛЬТУРА ЯК СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ В РОЗУМІННІ НАШИХ ПРАЩУРІВ
ТА В РОЗУМІННІ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ**

Постановка проблеми. Культура є специфічною формою буття людини, особливим способом вираження діяльності людини, сутності людини, саме тим, що виокремлює її з тваринного світу. Культура є продуктом суспільного розвитку людства, і водночас виступає якісною характеристикою людського суспільства. Вона не лише допомагає нам пізнати оточуючий світ, але й сформувати власні переконання, настанови, виробити критерії оцінки матеріальних і духовних цінностей, визначити власну систему цінностей і власні ціннісні орієнтації. Формування особистості відбувається в межах культури, під впливом традицій, заборон, норм поведінки, існуючих в суспільстві. Але найперший і зазвичай найвпливовіша соціалізація відбувається в родині. Саме тут дитина долучається до традицій, бере участь у святкових обрядах, знайомиться культурою власного народу і поступово усвідомлює свою приналежність до цієї культури, згодом ідентифікує себе як носія цієї культури.

Усвідомлення культури власного народу, прийняття його менталітету, досвіду попередніх поколінь, сприяє патріотичному вихованню, національній обізнаності особистості, і в решті-решт, консолідації народу. Усвідомлення того, звідки беруть коріння ті чи інші традиції, норми моралі, заборони, призводить до більш легкого їх засвоєння і передачі наступним поколінням. Збереження культури власного народу, її всебічний розвиток і передача наступним поколінням через патріотичне виховання є надзвичайно актуальною проблемою.

Аналіз останніх досліджень. На думку провідного філософа Ю. Ж. Шайгородського, цінність є своєрідним культурним кодом, що розкриває всю систему цінностей, притаманних певному народу, кодом, що відкриває шляхи формування національної ідентифікації та національної свідомості народу. Він підкреслює, що «кожна культура породжує власну ціннісну систему. Саме за її змістом можна судити, наскільки успішно відбувається процес культурної ідентифікації нації, народу, розвивається чи руйнується національна свідомість, зберігає себе нація як носій унікального, лише їй притаманного, чи поступово втрачає ці риси. Саме існування «культурного коду» зазвичай є доказом не одно-, а багаторядного розвитку цивілізації» [1, с. 6]. Саме тому найчастіше культура розуміється як специфічна людська діяльність. На думку українських філософів О. М. Черниша та О. П. Пунченка культуру можна визначити як «сукупність усіх видів перетворювальної діяльності суб'єкта, у результаті якої він створює, зберігає і передає наступним поколінням культурні цінності» [2, с. 367–368].

Питання щодо вивчення українських традицій, їх коріння, менталітету, соціокультурних трансформацій в сучасній Україні, які відбуваються протягом останніх десятиліть, досліджують такі провідні сучасні українські філософи, як В. П. Бех, В. С. Бліхар, Є. Р. Борінштейн, В. Г. Воронкова, І. А. Донікова, О. М. Єременко, В. В. Ільїн, С. Л. Катаєв, В. В. Козловський, О. В. Лісеєнко, Е. Р. Заредінова, Н. А. Победа, О. О. Ручка, О. М. Семашко, М. Ф. Цибра. Особливо

актуальним погляд на культуру як культурний код, як відображення системи цінностей народу, як національної свідомості та ідентичності, впливу традицій, які сформувалися ще в період становлення людства і збереглися до сих пір, стає саме зараз, в часи виборювання власної свободи, відстоювання власної ідентичності, усвідомлення ким ми є насправді. Що впливає на наші вчинки? Чому найціннішим для нас залишається людське життя? Чому ми готові захищати за будь-яку ціну власну родину, власний дім? Відповіді на ці запитання, на нашу думку, слід шукати механізмах формування культури.

Отже, метою даної статті є аналіз механізму виникнення культури як системи моральних цінностей, виникнення і закріплення перших уявлень про цінності, та їх вплив на систему цінностей сучасної людини.

На нашу думку, формування особистості, усвідомлення про необхідність сформувані і дотримуватися нових моральних правил поведінки почалося з того моменту як наші далекі пращури взяли до рук камінь або палку. В багатьох підручниках з історії ця палка розглядається суто як знаряддя праці, як елемент, що полегшує здобуття їжі, як здогадка, як перша маленька сходинка на великому шляху до науково-технічного процесу. Така точка зору формується і у багатьох студентів. Але чи став би винахід знаряддя праці таким потужним поштовхом в розвитку людства, адже знаряддями праці користуються багато тварин? Чи стало це тим вирішальним кроком, який зробило людство для виокремлення з тваринного світу?

Спираючись на уявлення про світ, в якому жили наші далекі пращури, ми розуміємо, що вони вижили, скоріше не за допомогою природи, а всупереч їй, адже від природи наші пращури не мали ані величезного зросту і сили, ані отрути, пазурів, міцних іклів, саме того, щоб допомогло їм вижити серед величезних хижаків. При чому інколи треба було не лише вижити, але й полювати на хижаків, адже в деяких регіонах неможливо було вижити, вживаючи лише рослинну їжу. Отже, в якісь момент прийшло усвідомлення того, що камінь або палка можуть бути не лише знаряддям праці, а й зброєю. Якщо цю зброю використовувати для успішного полювання або оборони від набагато сильніших хижих тварин, це одне, але ж цю саму зброю можна використати один проти одного. Саме усвідомлення цього, на нашу думку, стало точкою відліку для формування нової системи цінностей, точкою відліку щодо виокремлення людини від тваринного світу, формування людського суспільства.

Справа в тому, що в природі тварини одного виду, як правило, не знищують одна одну. Це суперечить правилу виживання виду і могло б привести до його знищення. Навіть коли в зграї

зазвичай самці виборюють або відстоюють «право сильнішого», цьому підпорядковані певні інстинкти, в яких закладена жага до перемоги над супротивником, а не до вбивства супротивника. У багатьох видів тварин існує так звана «поза покори». Якщо один з супротивників приймає цю позу (зазвичай відкриває найвразливіші місця, наприклад, шию), то бій має бути одразу закінчено. Супротивника треба перемогти, а не знищити, адже в разі загибелі найсильнішого самця, його має замінити наступник. Отже, в природі встановлено, що під час боротьби рівень агресії зменшується, а крики жертви (якщо йдеться про особин одного виду) або, скоріше, супротивника «вмикають» у сильнішого супротивника механізм жалю. Але у разі застосування зброї, людину можна вбити миттєво. Природою непередбачено механізмів, як діяти при застосуванні зброї, яка саме допомагає миттєво вбити жертву, а ті механізми, що існують, не діють миттєво.

Таким чином, перетворивши знаряддя праці на зброю, яку можна застосувати один проти одного, наші пращури підірвали «право сильнішого» на керування родиною. Поступово зійшла нанівець межа між фізично сильним і фізично слабкішим за нього, але таким, який має зброю і може вправно нею користуватися. Наявність зброї і вміння користуватися нею майже зрівняла шанси сильніших і слабкіших. А тому наші пращури постали перед вибором: або вижити, сформувавши нові відносини між собою, причому сформувані відносини зовсім відмінні від тих, що панують у природі, або загинути як вид.

Саме перехід від «права сильнішого» та ієрархії сили до необхідності сформувані певні правила поведінки в спільності, зовсім інші внутрішні відносини між членами родини і чітко їх дотримуватися, на нашу думку, зумовив виокремлення людини з тваринного світу. Усвідомлення того, що живучі за старими природними правилами людство знищить себе самотійно, стало величезним кроком у формуванні людської спільноти, яка почала утворювати і дотримуватися перших простих правил моралі, життєвих вимог, необхідних для виживання. Однією з перших таких вимог стала всім нам відома вимога заборони застосування зброї проти членів однієї спільноти і заборона вбивств родичів і членів однієї спільноти, адже протилежне призведе до підриву єдності та зниження цієї родини. Так усвідомлюється і формується перша цінність – цінність людського життя, яка потім відобразилася в багатьох релігіях, зокрема у заповіді «не вбий» або в заборонах на вбивство в межах однієї родини. Причому в перших відомих нам сводах законів цієї вимоги, цієї заповіді дотримувалася не уклінно. До сих пір існує така категорія юриспруденції та моралі, як таліон – рівна відплата за скоєне. Таліон – це

принцип, відповідно до якого покарання має точнісінько відповідати шкоді, яка була нанесена злочинцем завдяки скоєному злочину. З давніх джерел ми пам'ятаємо відомий вислів «око за око, зуб за зуб». Якщо спочатку це стосувалося лише вбивства, то згодом це починає діяти і щодо нанесення тілесних ушкоджень. Кривднику має бути нанесено саме таке пошкодження, яке наніс він. Основних ідей тут було декілька: і зрівняти покарання зі нанесеною шкодою, і змусити замислитися над незворотністю покарання, і уберегти членів родини від самознищення.

Іншим важливим моментом стало регулювання статевих стосунків між членами однієї родини. У тваринному світі, де існує «право сильнішого», такої проблеми не існує, адже майже всі жінки належать найсильнішому, вожакові. Коли втрачається «право сильнішого» виникає хаос у статевих відносинах. Але поступово формується заборона інцесту, заборона статевих стосунків між батьками і дітьми, між братами і сестрами. Більшість антропологів та етнографів довгий час вбачали в забороні інцесту згодаки наших пращурів щодо несприятливих для потомства наслідків кровозмішування, яке вело до народження слабкого потомства, що також могло б привести до знищення роду. Але потім думки вчених змінилися. Було висунуто припущення щодо того, що підґрунтям заборони статевих зв'язків між близькими родичами могли стати постійні свари і сутички між чоловіками однієї родини за володіння жінками. Такі сутички знов-таки із застосуванням зброї могли привести до непередбачуваних наслідків, до нових смертей і каліцтв. Тому виникла необхідність чіткого регулювання і впорядкування статевих відносин, що призвело до виникнення нової цінності – родини. Аби не було постійного суперництва через жінок, виникає ідея довготривалих відносин між чоловіком і жінкою, прообразу сучасного шлюбу. Це допомогло нашим пращурам стримати і контролювати один з найсильніших наших інстинктів – інстинкт продовження роду. Родина будувалася на сильних довготривалих природних зв'язках, а відносини в родині регулювалися першими уявленнями про мораль. До речі перелюб карався в більшості первісних суспільств.

Схвалювалося, коли дружину обирали з іншої родини, це теж сприяло зменшенню напруги у відносинах між чоловіками в однієї родини і саме на це скоріше звернули увагу наші пращури, ніж на слабе потомство. Але втрату молодого здатного народжувати дітей і працювати дівчини треба було «компенсувати» родині. Поступово формуються два звичаї, які в деяких країнах сходу збереглися до сих пір. Щоб своєрідним чином компенсувати втрату родинною жінки, виник такий цікавий звичай: коли чоловік бере собі за дружину дівчину

з іншої родини, то її родич повинен одружитися на дівчині з роду нареченого. Відбувався такий собі «обмін» жінками, метою якого було збереження чисельності родини і, перш за все, чисельності молодих членів родини, які могли народжувати нові покоління, працювати, захищати свою родину. Або виник інший, більш простий звичай, який не передбачав цього обміну, – звичай викрадати наречених. Згодом, коли правил талону почали дотримуватися не так строго, виникло своєрідне послаблення: за дружину можна було дати викуп.

Урегулювання статевих відносин, створення довготривалих родинних відносин, припинення постійних суперечок і бійок за дівчат, які тримали в напрузі по суті усю родину і руйнували її здатність протистояти зовнішній агресії, призвело до формування ще однієї цінності людського буття – безпеки, безпеки власної і безпеки своєї родини.

Поступово з утворенням родини, заснованої на кровних зв'язках її членів, адже діти, що народжувалися в родині, були дітьми саме цієї пари, формувалася ще один важливий для людської спільноти звичай: обов'язок допомагати родичам, дбати про дітей, допомагати літнім батькам. Хочеться навести відповідь відомого американського антрополога Маргарет Мід на питання свого студента щодо того, що вона вважає першою ознакою цивілізації. Замість міркувань стосовно знарядь праці або полювання, або перших глиняних грошків, пані Мід відповіла, що для неї першим і найважливішим свідоцтвом виникнення цивілізації є стегнова кістка, яка була зламана, а потім зрослася. Стегнова кістка є однією з найбільших кісток у тілі людини. Ця кістка поєднує тазостегновий апарат і коліно. Для того, щоб вона зрослася навіть в сучасних умовах потрібно лікуватися від трьох до шість місяців в залежності від складності перелому. Останки зі зламаного стегновою кісткою, що зрослася, належали людині, яка жила приблизно 15000 років тому.

Що це означає і чому цей факт став настільки важливим на думку М. Мід? Справа в тому, що якщо в природі тварина, навіть крупний хижак, ламає ногу, то вона приречена на смерть. Така тварина не зможе діти до води, не зможе вправно полювати, не зможе втекти від небезпеки. Поранена тварина є найпершою і найлегшою здобиччю. Що означає, той факт, що стегнова кістка зрослася? Це означає, що хтось турбувався про поранену людину. Хтось відніс її в безпечне місце, захищав від ворогів, доглядав, поїв, приносив їжу, турбувався про людину протягом досить довгого часу, майже півроку, а може й більше, під час якого зросталася кістка. Хтось інший турбувався про цю людину протягом досить довгого часу завдяки чому вона змогла одужати, а можливо і після одужання, адже кістка могла зростися непра-

вильно і людина продовжувала потребувати підтримки. Її не кинули на помирати родичі, отже, вона була значима, цінна для них. З'явилося усвідомлення необхідності допомагати іншим, турбуватися, дбати про інших, в першу чергу, про своїх родичів. Поступово у наших пращурів з'явилися перші уявлення про мораль і цінності, про культуру.

Так крок за кроком наші пращури почали вибудовувати суспільство, завдяки усвідомленню і формуванню моралі, норм поведінки у цьому суспільстві. Вибудовується певна чітка система цінностей, яка безпосередньо пов'язана з самого початку з такою важливою проблемою як власне виживання і виживання свого роду. На думку відомого німецького філософа А. Гелена саме така неустановленність людини, її слабкість в тваринному світі, постійна проблема виживання вимагала від наших пращурів об'єднуватися у великі родини задля виживання, задля перерозподілу обов'язків, задля захисту один одного. Більш вдалим виявилось полювання групою осіб, а не однією особою, але ще більш вдалим воно стало завдяки злагодженості дій осіб в цій групі, що вимагало комунікації між собою. Життя великими родинами потребувало жорсткої дисципліни, яка виникла і закріпилася, перш за все, у формі моралі, як певних заборон, та у формі системи цінностей, того, що має значення, того, заради чого ми йдемо на певні дії. А. Гелен вважав, що людина, як біологічний вид, повинна була створити культуру, яка б проявлялася перш за все ані в наскальних малюнках, ані в пам'ятниках, а в тому, що допомагало захиститися від природи, перемогти її – вижити. Філософ підкреслює, що через свою фізичну слабкість, людина знаходилася у постійному протиставленні природи і культурі [3]. Вона не просто мала пристосуватися до зовнішнього середовища, а й жити у світі, який формується культурою, яку сама ж людина і створює. Сутність її природи така, що де б не виникла потреба жити людині, їй завжди необхідно адаптуватися під зовнішнє середовище, створювати нову техніку і нові правила виживання. Саме завдяки створенню колись правилам виживання, лише цей біологічний рід «живе всюди: в пустелях, полярних областях, в горах, в степах і на воді, в усіх кліматичних поясах» [цит за 3, с. 186].

Створена далекими пращурами система цінностей, де головними були цінність людського життя, цінність родини, залишилася до сих пір. Цінність і сьогодні «характеризує людський вимір суспільної свідомості, оскільки проходить крізь особистість, її внутрішній світ. Цінність – це щось усе проникаюче, що визначає сенс і всього світу, й кожної особистості, й кожної події, й кожної людини. Тому культура в її аксіологічному зрізі має розумітися як міра одухотворення соціальних

і природних відносин, міру олюднення та гуманності яких вона уособлює» [4, с. 199].

Висновки. Отже, культура є надприродним результатом життєдіяльності людини. Саме завдяки культурі людина змогла вжити, виокремитися з тваринного світу і поступово набути власне людських рис, людських ознак. Перші заборони, табу, заповіді, а згодом формування архетипів, менталітету, традицій, моральних норм, системи цінностей, законів є специфічними, властивими культурі, формами регулювання пристрастей, бажань, поведінки людини в суспільстві. Сформувавши перші уявлення про цінності, наші пращури закріпили їх у міфах, легендах, казках, що передавалися від покоління до покоління і впливали на уявлення про цей світ, про те, як вижити в цьому світі і до якої системи цінностей ми маємо прийти. А тому сутність культури можна досягнути лише через діяльність людини. Таким чином, поза людиною, поза діяльністю людини культура відсутня. Вона породжена необхідністю людини об'єднуватися у спільноту задля забезпечення виживання, власних потреб, умов існування.

Цікавим залишається той факт, що в сучасному світі знов таки за для виживання людині необхідна культура. Дитина не зможе пристосуватися до життя у суспільстві без соціалізації, без контакту з суспільством. Людині необхідно постійно звертатися до навколишнього світу в пошуках необхідної енергії, інформації для удосконалення як самої себе, так і навколишнього світу. Особливої актуальності для сучасної людини ця проблема набула після повномасштабного вторгнення країни-агресорки. Багато наших співвітчизників були вимушені виїхати в інші країни. Перед ними постала проблема інтеграції в нове суспільство, завдяки прийняттю системи цінностей, традицій, поведінки, притаманній мешканцям цих країн. Отже, знов стає актуальною проблема пошуку механізму пристосування людини до нової культури як нової системи цінностей, яка хоч і схожа за загальнолюдськими цінностями, але може мати певні відмінності від звичної для нас – українців.

Література

1. Шайгородський Ю. Суспільна мораль як система цінностей. *Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі: збірник нормативних актів України* / Уклад. : Ю. Ж. Шайгородський, К. П. Меркотан. К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2007. С. 5–20.
2. Пунченко О. П., Черниш О. М. *Філософія: Навч. посіб.: 2-е вид., перероб.* Одеса: Астропринт, 2006. 424 с.
3. Готинян-Журавльова В.В. Безеталонне вимірювання ціннісних орієнтацій особистості: соціально-філософський аналіз: дис...д-ра філос..н. : 09.00.03/ Державний заклад «Південноукраїнський нац. пед. ун-т імені К.Д. Ушинського». Одеса, 2021. 367 с.

4. Заредінова Е. Культурні та особистісні цінності: логіка взаємозв'язку. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2017. № 2(57). С. 197–201.

Анотація

Готинян-Журавльова В. В., Сумченко І. В. Культура як система цінностей в розумінні наших пращурів та в розумінні сучасної людини. – Стаття.

Культура є специфічною формою буття людини, особливим способом вираження діяльності людини, сутності людини, саме тим, що виокремлює її з тваринного світу. Культура є продуктом суспільного розвитку людства, і водночас виступає якісною характеристикою людського суспільства. Культура не лише допомагає нам пізнати оточуючий світ, але й допомагає сформуванню власних переконань, настанов, виробити критерії оцінки матеріальних і духовних цінностей, визначити власну систему цінностей і власні ціннісні орієнтації. Усвідомлення культури власного народу, прийняття менталітету, досвіду попередніх поколінь, сприяє патріотичному вихованню, національній обізнаності особистості, консолідації народу. Культура являє собою сукупністю матеріальних і духовних цінностей, які створені людством протягом його існування. По суті це спосіб виокремлення людини з природи, адже людина взяла до рук палку і побачила в ній не лише знаряддя праці, а й зброю. Використати цю зброю можна було проти хижаків, ворогів або проти сородичів. Тим самим руйнувалося природне право на владу найсильнішого. Задля подолання знищення один одного людству необхідно було знайти щось сильніше за зброю – мораль. Так через систему табу, заповідей формується перша система – цінність людського життя, цінність родини, які з часом стануть основою культури. Отже культура є способом відношення людини до природи, суспільства, до самого себе, в процесі якого людина активно пізнає та засвоює створену своїми пращурами культуру, відтворює її, створюючи нове на основі отриманих знань, умінь, навичок, здібностей, засвоєних нею як цінності, враховуючи особливості менталітету. Культура розпізнається у відношеннях людини до дійсності, до інших людей, до самого себе, а відношення людини до культури є важливим не лише для культурного розвитку людини, а й для існування самої культури.

Ключові слова: культура, цінність, система цінностей, мораль, заборона, пращури.

Summary

Gotynyan-Zhuravlyova V. V., Sumchenko I. V. Culture as a system of values in the understanding of our ancestors and modern man. – Article.

Culture is a specific form of human existence, a special way of expressing human activity, the essence of man, precisely what distinguishes him from the animal world. Culture is a product of the social development of mankind, and at the same time it is a qualitative characteristic of human society. Culture not only helps us learn about the world around us, but also helps us to form our own beliefs and guidelines, to develop criteria for evaluating material and spiritual values, to define our own value system and our own value orientations. Awareness of the culture of one's own people, acceptance of the mentality and experience of previous generations contributes to patriotic education, national awareness of the individual, and the consolidation of the people. Culture is a set of material and spiritual values created by mankind during its existence. In essence, this is a way of separating man from nature, because man took a stick in his hands and saw in it not only a tool of work, but also a weapon. This weapon could be used against predators, enemies or relatives. Thus, the natural right to the power of the strongest was destroyed. In order to overcome the destruction of each other, humanity had to find something stronger than weapons – morality. Thus, through the system of taboos and commandments, the first system is formed – the value of human life, the value of the family, which will eventually become the basis of culture. Therefore, culture is a way of relating a person to nature, society, to himself, in the process of which a person actively learns and assimilates the culture created by his ancestors, reproduces it, creating a new one on the basis of the acquired knowledge, skills, abilities, acquired by him as values, taking into account peculiarities of mentality. Culture is recognized in a person's relationship to reality, to other people, to himself, and a person's relationship to culture is important not only for the cultural development of a person, but also for the existence of culture itself.

Key words: culture, value, value system, morality, prohibition, ancestors.